

til-fâsîd ayırımı yapılmıştır (Mahmesânî, II, 14). Ayrıca başta Mâlikîler olmak üzere bazı İslâm hukukçuları, gararın iavazsız akidlerin (ukûd-ı t-teberruât) sıhhatini etkilemeyeceğini belirtmişlerdir (bk. Siddîk Muhammed el-Ernîn ed-Darîr, s. 521 vd.).

Mecelle'de hukukî tasarrufun geçerliliği için mâlûm olma (meçhul olmama) şartının arandığı belli başlı hususlar şunlardır: Satımda satım konusu mal (alıcı bakımından, md. 200, 213, 364), satım bedeli (md. 237, 238, 364), vade ve taksit durumu (md. 246, 248); kirada kiralanan (md. 449, 451), kira bedeli (md. 450); kefalette (kefalet konusu mal değil şahıs ise) kefil olunan (md. 630); havaledede havaledilen miktar (md. 688); âriyette âriyet konusu (md. 811); bağışlamada bağışlanan mal (md. 858); ortaklıkta kârın ortaklar arasında ne şekilde bölüşüleceği (md. 1336, 1411, 1434, 1435, 1444); vekâlette (özel vekâlet ise) vekâlet konusu (md. 1459, 1468); sulhte (kabz ve teslimi gerektiriyorsa) sulh konusu ve sulh bedeli (md. 1547); ibrâda ibrâ edilen (md. 1567); şüf'ada şüf'a bedeli (md. 1025); ikrarda lehine ikrarda bulunulan (md. 1578); davada davalı (md. 1617) ve dava konusu (md. 1619).

Karâfî, garar ve cehâlet özelliği taşıyan akidlere dair hadislerde yer alan yasakların kul hakkı da içermekle beraber Allah hakları çerçevesindeki hükümlerden olduğunu, zira Allah'ın bunları kulun malını zayı olmaktan korumak için yasakladığını belirttiikten sonra, "Kul razı olsa da bu konudaki hakkını iskat edemez" der (*Envârü'l-burûk*, I, 141). Bugünün hukuk diliyle ifade edilecek olursa bu yasak hükümleri İslâm hukukunda kamu düzeninden sayılmaktadır; fertler aksini kararlaştırmak suretiyle bunları bertaraf edemezler.

Hadislerde ve fıkıh literatüründe yer alan bilinmezlik ve belirsizlik durumlarına ilişkin yasaklar, daha çok garar kavramı etrafında yoğunlaştığı için, kap-samcı ve akde etkisi genel hatlarıyla yukarıda gösterilen cehâletin daha açık bir biçimde ortaya konabilmesi, anılan somut durumların gözden geçirilmesini ve garar kavramının tahlilini gerekli kılmaktadır (bk. GARAR).

Cehl ve cehâlet terimlerinin temelindeki ilkelerle ilişkisi olmakla beraber, yöneltilmesi gerekli olan ve olmayan irade beyanları, kamuya yapılan icaplar, ödül vaadi, lehtarları belirli olmayan vakıf ve

vasiyet tasarrufları gibi konuların asıl çerçevesini irade beyanı ve hukukî tasarruf kavramlarının oluşturduğunu da belirtmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "chl" md.; Şâfiî, *er-Risâle*, s. 357-359, 366; Bâkılânî, *el-İnşâf ft mâ yecibü i'ti-kâdüh ve lâ yecüzü'l-cehlü bih* (nşr. İmâdûd-din Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1986; Ebû'l-Velid Bâcî, *Risâle fi'l-hudûd* (Revista, II/1-2 içinde), Madrid 1954, s. 6-7; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, IV, 330-350; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 86; Karâfî, *Envârü'l-burûk ft envâ' i'l-furûk*, Kahire 1347 — Beyrut, ts., I, 141; II, 148-149; III, 265-266; IV, 12-13; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 262, 263, 330; Zerkeşî, *el-Menşûr fi'l-kavâ'id* (nşr. Fâik Ahmed Mahmûd), Küveyt 1402/1982, II, 12 vd.; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Kahire 1378/1959, s. 199 vd.; *Mecelle*, md. 200, 213, 237, 238, 246, 248, 364, 449, 450, 451, 630, 688, 811, 858, 1025, 1336, 1441, 1434, 1435, 1444, 1459, 1468, 1547, 1567, 1578, 1617, 1619; Subhî Mahmesânî, *en-Nazarîyyetü'l-âmmie li'l-mücebât ve'l-ukûd*, Beyrut 1948, II, 13-14, 70-71, 164 vd.; İbn Âbidînâde, *Kurretü'l-uyûnî'l-aşyâr li-tekmileti Reddî'l-muhtâr*, Kahire 1386/1966, VII, 297 vd.; Siddîk Muhammed el-Ernîn ed-Darîr, *el-Garar ve eşeruh fi'l-ukûd fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1386/1967; Muhammed Ebû Zehre, *el-Cerime*, Kahire 1976, s. 461-474; Muhammed Selîm el-Avâ, *Fi Uşûl'in-nizâmî'l-cinâ'iyi'l-İslâmî*, Kahire 1983, s. 58-60, 95 vd.; Muhammed Bahrülülûm, *Uyûbü'l-irâde fi's-se-r'atî'l-İslâmîyye*, Beyrut 1404/1984, s. 656; Abdülkâdir Udeh, *et-Tesrî'u'l-cinâ'iyi'l-İslâmî*, Beyrut 1405/1985, I, 430 vd.; *Mv.F*, IX, 5-273 (özellikle 15 vd., 52 vd., 98 vd., 143 vd.); XVI, 167-178, 197-207; *Mv.Fî*, XVI, 228 vd.; Hayreddin Karaman, "Akid", *DİA*, II, 253-254; Ali Bardakoğlu, "Bey", *a.e.*, VI, 14-16.

İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

CEHBEZ

(الجهد)

Eskiden piyasada sarraflık, devlet maliyesinde ise başta para ayarı olmak üzere, çeşitli malî işleri yapan kimselere verilen ad.

Cehbez veya **cihbiz** kelimesi Farsça kökenli olup Arapça'da çoğulu **cehâbiz**dir. "İçinde maden eritilen kap" anlamındaki **kehbedden** alınmıştır. Sözlükte "efendi, sahip, müdür; iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan ayıran kimse; âdil tenkitçi ve tahlilci" gibi mânalara gelmektedir. Bundan dolayı iyi malları kötülerinden ayıran tüccara da **tâcir-i cehbez** denilmekteydi. Piyasada bir çeşit bankacılık ve bankerlik yapanlar yanında sarraf, muhasip, vergi memuru, hazinekar ve vergi dairesi müdürüne de cehbez adı verilmiştir.

Abbâsî halifeleri Mansûr (754-775) ve Hârûnürreşîd (786-809) devirlerinden itibaren kaynaklarda cehbezden sıkça söz edilmeye başlanmıştır. Cehşiyârî, Hârûnürreşîd döneminde Mısır divanına bakan Ömer b. Mihrân'ın bir kısım hediyelerin satılıp paraya çevrilmesi işini cehbeze havale ettiğini kaydetmektedir (*el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 220). Muktedir-Bilâh zamanında (908-932) cehbezler hemen bütün şehirlere yayılmışlar, sarraflık ve ticaretten büyük servetler elde etmişlerdi.

Abbâsîler döneminde ticaretin genişlemesine paralel olarak sarraflar faaliyetlerini artırarak borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halkla darphâne arasında aracı olmaya da başladılar. Bir yandan ticarî zaruretlere, öte yandan devletin nakit paraya ihtiyacı bunların bir banka gibi faaliyet göstermelerine yol açtı ve artık sıradan bir sarraf değil cehbez olarak anılmaya başladılar.

Cehbezler para havalesi yaptıkları gibi takas işlerine de aracılık ediyorlar, nakil zorluğunu ve gasp gibi bazı tehlikeleri ortadan kaldırmak gayesiyle ve belli bir ücret karşılığında para yerine bir çeşit kredi mektubu ve "süftece" (poliçe) tanzim ediyorlardı. Süftece usulüyle bir tüccar istediği şehirdeki bir malı, kendi şehrindeki mal veya parasını teminat gösterip teslim alabildiği gibi karşı taraf da gelip onun malını götürebiliyordu. Bu tür işlem ve aracılıklarla kendilerine emanet bırakılan mevduatı koruma ve işletme karşılığında ücret aldıkları için cehbezler simsar olarak da nitelendirilmişlerdir.

Cehbezler bir çeşit çek de tanzim ediyorlardı. İbn Havkal Basra, Kûfe ve Bağdatlı tüccarların devamlı şekilde Magrib'e mal götürüp getirdiklerini anlattıktan sonra orada şahitler huzurunda tanzim edilen çekleri gördüğünü ve yerli tüccarlardan Muhammed b. Sa'dûn adında birinin borcu için 42.000 dinarlık bir çek yazıldığını kaydetmektedir (*Şüretü'l-arz*, s. 65).

Cehbezlerin yanı sıra sadece sarraflıkla uğraşanlar da faaliyet sahalarını genişletmişler ve faizle kredi verme yoluna saptıkları için 300 (912-13) yılında bundan menedilmişlerdi.

Bazı vezirler ve aileler şahsî sermayelerinin işletilmesini özel cehbezlerine havale etmişlerdi. Bunlar paralarını emniyet altına almak düşüncesiyle cehbez-

lerin yanında tutmuşlar ve işletilen sermayelerin elde edilen kârlarından onlara bir pay ödemişlerdir.

Tüccarlar cehbezlerden kredi aldıkları gibi vezirler de devlet giderlerini karşılayamadıklarında onlardan borç para almaya başladılar. İlk defa Muktedir-Billâh'ın veziri İbnü'l-Furât bazı yahudi cehbezlerden borç para aldı. Buna karşılık devletçe müsadere edilen mallar beytûlmâl ve beytûlmâlî'l-hâssa yerine bu yahudi cehbezler nezdinde toplandı. İbnü'l-Furât, cehbezlerin hesaplarını denetlemek ve devlet alacaklarını tesbit için de kâtibi İbn Ferceveyh'i görevlendirdi.

Halife Muktedir-Billâh tarafından vezirliğe getirilen Ali b. İsâ devlet alacakları hususunda cehbezlerle mücadele etti; sonunda onlarla yeni bir anlaşma yaptı. On altı yıl süren bu anlaşmaya göre her ayın ilk gününde maaşların ödemesi için cehbezler devlete 150.000 dirhem verecekler, buna karşılık bir teminat olarak Ahvaz bölgesinin gelirleri onlara ait olacaktı. Böylece vilâyetin vergi gelirleri devlet hazinesi yerine cehbezlerin kasalarında toplanmış oluyordu. Cehbezler bu vergileri kullanıyorlar ve hazine gelirlerinin yeterli olmadığı zamanlarda topladıkları veya toplayacakları vergilere mahsuben devlete para veriyorlardı.

Muktedir-Billâh devrinde cehbezlerle hilâfet merkezi dışındaki vilâyetlerde de iş birliği yapıldığı bilinmektedir. Nitekim Kum vilâyetine tayin edilen cehbez, haraç ve devlete ait diyâ' gelirlerini kendi kasasında toplamıştır. Bu bölgenin vergi mükellefleri halifeye ve hazine müdürüne karşı müteselsil olarak cehbez için kefil olacak ve istenildiğinde onu hazır bulunduracaklardı. Cehbezle mükellefler ve devlet hazinesi arasındaki bütün muameleler makbuz (berâe) ve bir çeşit çek (sak صك) kullanılarak yürütülecekti.

Cehbezler, devlet adına yaptıkları bu işlerden belli bir ücret veya hak almaktaydılar ki buna "cehbezlik hakkı" veya "cehbezlik malı" denilmektedir. Muktedir-Billâh zamanından başlayarak Büveyhîler döneminde ve hatta VII. (XIII.) yüzyıla kadar cehbezler, başta Bağdat ve Basra olmak üzere Abbâsîler'in diğer bütün şehirlerinde faaliyet göstermişler ve devletle ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bunların çoğunu yahudi ve hristiyanlar teşkil etmekle beraber az sayıda müslüman da bu işle uğraşıyordu. Irak'

ta Selçuklular döneminde de durum aynıydı. Anadolu Selçukluları'nda ise bu işler Türkler tarafından yapılıyordu.

Selçuklular döneminde de cehbezler, zenginlere ve devlet adamlarına ait paraları kâr karşılığı kullanmışlar, bazan devlete kredi açmışlar ve buna mukabil bir kısım vilâyetlerin vergilerini iltizam* usulüyle kendileri toplayıp almışlardır. Irak dışında bu işleri çoğunlukla müslümanların yürütmesine karşılık Büyük Selçuklular döneminde cehbezlikte yahudilerin ilk sırayı aldığı görülür. Melikşah zamanında (1072-1092) yahudi İbn Allân, Vezir Nizâmülmülk vasıtasıyla bir kısım büyük vilâyetlerin vergilerini iltizam usulüyle almış, İbn Semhâ adında bir diğer yahudi de Melikşah'ın Bağdat'taki bir inşaatında müteahhitlik hizmetlerini üstlenmiştir. Sultan Berkıyarkuk da (1092-1104) devlet adına sermaye sahiplerinden borç alıp sonra bunu hazineden ödemiştir. Sultan Sencer devrinde de (1118-1157) bazı devlet büyükleri kendi sermayelerini cehbezlerle işletirmişler veya borç alıp kârdan ödemişlerdir.

Para sisteminin altın ve gümüşe dayanması, sarraflarca para basımı, paralarda kırpmaya veya başka madenler karıştırma gibi olaylar, esas meslekleri sarraflık olan cehbezlerin maliyede çalıştırılmaları ihtiyacını doğurmuş ve özellikle milâdî IX ve X. yüzyıllarda gerek piyasada gerekse devlet dairelerinde cehbezlerin itibarı çok artmıştır. Kalkaşendî Memlûkler devrindeki sarraflardan bahsederken eskiden bu memurlara cehbez denildiğini söyler (*Şubhu'l-a'sâ*, V, 466). Osmanlı Devleti'nde bu vazifeyi "sâhib-i ayâr" denilen darphâne görevlisi yerine getiriyordu.

Cehbezlerin hazine ile ilgili hesaplarını teftiş ve piyasadaki faaliyetlerini denetlemek için "dîvânü'l-cehbez" adlı bir divan kurulmuştur. Merkezde yani Bağdat'ta bulunan cehbez divanının yanı sıra vilâyetlerde de böyle bir daire bulunmaktaydı. Beytûlmâl ile daha sıkı ilişki içinde bulunan cehbez divanı "para değiştirme dairesi" olarak da gösterilmektedir. Devlet kasalarında biriken muhtelif cins paralar bu divanda ihtiyaca göre birbiriyle değiştirildiği gibi aynı gelirler de paraya çevriliyordu. Bir kısım haraçları ve diğer bazı gelirleri de tahsil eden cehbez dairesi ödemedede bulunan mükellefe bir makbuz (berâe veya vusûlât) veriyordu. Eğer ödeme takside bağlanmırsa bu defa onlar için "rûzât" de-

nilen belgeler tanzim ediyordu. Cehbez divanı, günlük gelir miktarlarını gösteren bir gelir cetveli (kâime) tanzim eder ve bunu gelir belgeleriyle karşılaştırmak denetimini yapardı. Malî dairelerin günlük gelir ve giderlerini çıkardıkları cetvellere ise "rûznâmçe" adı verilmektedir. Cehbez divanı tarafından günlük kasa girdisini gösteren listelerden ayrı olarak aylık ve yıllık gelir yekünü ile gider (nafakât) hesaplarını ve hazine bakiyesini (hâsıl) gösteren cetveller çıkartılır ve bunlar beytûlmâl takdim edilirdi ki bunlardan aylık olanına "hatme" (الختمه), yıllık olanına da "el-hatmetü'l-câmia" denilirdi.

Cehbez divanı sadece kendisi için değil devlet hazinesi için de aylık ve yıllık olarak gelir ve gider hesap cetvelleri çıkartmaktaydı. Haraç divanı da buna benzer bir cetvel (a'mâl) hazırlardı ki muhtemelen cehbez divanı aylık ve yıllık bütçe hesaplarını yaparken bunlardan da faydalanıyordu. Ancak bu hesaplar, maliyedeki sistem gereği "ezimme divanı" diye anılan maliye denetleme dairesinin tetkikine sunulmuş olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

- R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Beyrut 1968, I, 226; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 220; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407/1986, s. 41-42; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 65; Hasan b. Muhammed Kummî, *Târîh-i Kum* (tdc. Hasan b. Ali Kummî, nşr. Seyyid Celâlüddin Tahrânî), Tahran 1341 hş., s. 149-150; Ebû Ali et-Tenûhî, *Câmi'u'l-tevârîh* (nşr. D. S. Margoliouth), Kahire 1921, I, 109; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihü'l-'ulûm*, Beyrut, ts., s. 37-38, 41; Hilâl es-Sâbî, *el-Vüzerâ'* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Kahire 1958, s. 90-93, 140-141, 277-278, 451-452; İbn Memmâtî, *Qavâninü'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atiyya), Kahire 1299/1943, s. 9; Nevevî, *Tehzîb*, III, 56; İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-câmî'a* (nşr. Nu'mân el-Azamî), Bağdad 1351/1932, s. 64-71; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, V, 466; VI, 44; X, 16, 27, 41; Kâdî Esad, *Qavâninü'd-devâvîn*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3360, vr. 113^b; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefa'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1371/1952, s. 462; Barthold, *İslâm Medeniyeti*, s. 118; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 377-378; Abdülazîz ed-Dürî, *Târîhu'l-'Irâkı'l-iktisâdî fi'l-karâr-râbî'l-hicrî*, Bağdad 1948, s. 159-163, 168-173; F. Lokkegard, *Islamic Taxation*, Copenhagen 1950, s. 158-159; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hâdâretü'l-'Arabîyye*, Kahire 1950-59, II, 260-261; Mez, *el-Hâdâretü'l-İslâmîyye*, I, 136-137; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 301-302, 351-352; Celâl Yenicheri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 119-123, 132-136, 169; W. J. Fischel, *Djihadh*, *EI*² (İng.), II, 382-383.

